

**Сулайман Рысбаев,
педагогика илимдеринин
доктору, профессор,
КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер**

**Агартуучу, акын жана жазуучу К.Тыныстановдун туулган күнүнү 110
жылдыгына карата**

К.Тыныстановдын балдар аңгемелеринин педагогикалык маани-маңызы жана анын улуттук балдар адабиятыбыды түптөөдөгү ролу туурасында...

**Сулайман Рысбаев,
педагогика илимдеринин
доктору, профессор,
КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер**

**Агартуучу, акын жана жазуучу К.Тыныстановдун туулган күнүнү 110
жылдыгына карата**

К.Тыныстановдын балдар аңгемелеринин педагогикалык маани-маңызы жана анын улуттук балдар адабиятыбыды түптөөдөгү ролу туурасында

Чындыгын айталы, кыргыздын жазма балдар адабиятынын башаты Касым Тыныстановдун ысмы менен тыкыс байланыштуу. Буга анын 1924-жылы чыккан «Эне тили» окуу китеби айкын далил. Ошол китептин бет ачарында анын мындай деп жазганы бар: «Бул китепти жаш балдар үчүн арнап жазган болдук. Жаш балага арнап китеп жазуу үчүн көп устаттык, көп-көп тажрыйбалар керек экен. Жаш баланын жашына ылайыктоо үчүн, кыйын-кыйын шарттарды өтүү керек... Экинчиден, бизде мурдатан жолго коюлган адабият жок. Канчалык калк адабиятына байбыз десек да, алар иштелбеген, балдарга эптүүсүн табуу кыйын болду. Жана бизде акындарыбыздын сөзү иретке салынбагандыктан, сулуулары табылбады...».

Кичинекей үзүндү алынган бул баш сөздө, К.Тыныстановдун балдар үчүн күйүп-жанган аракетин жана анын кийинки акыбетин сезип-туйбай кое албайбыз. Анткени, ал китеп кыргыз элинин бай элдик адабиятынын үлгүлөрүн терең үйрөтүү менен, балдарга ылайыкталып тартууланган майда ырларга, жомокторго жана тамсилдерге өтө бай экендигин өзгөчө баса белгилеп айтууга тийишпиз. Биз буга чейинки алгачкы деп баалап келаткан К.Баялиновдун «Ажары» 1926-жылы чыкканын эске алсак, Касымдын балдар үчүн жазган алгачкы чыгармалары, кыргыз балдарына тартууланган, кыргыз тилиндеги биринчи үлгүлөрдөн эле да. Алардын тарыхый баалуулугу мына ушунда болуп саналат.

Мына ошол биз атаган «Эне тили» китебине кирген ырлардын ичинен өзгөчө көзгө урунарлары: «Бөбөк терметкенде», «Жаз», «Бала менен чымчык» сыяктууларды бөлүп сөз кылууга болот. Анткени, улуттук профессионал жазма адабиятыбыз жаңыдан түптөлүп келе жатканында элдик оозеки адабий үлгүлөрдөн күчтүү таасиринде турган жаш акын ошол кезде ушундай реалисттик адабияттын үлгүсүндө эгедер болор чыгармаларды жаратышы чоң жаңылык эле. Айталы, «Бөбөк терметкенде» деген ырында элдик салттын үлгүсүндө «Алдей, алдей, бөбөгүм...» деп баштайт да:

Энең байкуш эгинде,
Эки эмчеги зыркырап,
Эгин бүтпөс тегинге
Эмчексизге жок тамак...

деп, улантып, жаңыланган замандын шартына ылайык бөбөк ¼өсүп-чоңойгондо эмнеге умтулуусу, эмнеге карай жетилүүсү андан ары мындайча баяндалат;

...Сен да борбуй көтөрсөн,
Мектеп карай жөнөйсүң.
Жашың толуп торолуп,
Ок жыландай толгонуп...
жана,

...Ай-жылдыздай тизилген,
Алыс жолго кол созсок,
Азап чеккен эзилген.
Элибизге кул болсок...

Демек, бул «Бөбөк терметкенде» ыры элдик салттан улам жаралып, жаңыланган турмушка жараша жазылган «жаңыча бешик ыры» экендигине ынанабыз. Ошону менен бирге, бул ыр далай кыргыз акындарынын чыгармачылыгына элдик сюжетти пайдаланып, аны жаңыча импровизациялап, жаңы үлгүдөгү оригиналдуу чыгармалардын жаралышына жол баштагандыгын («Жаңыл Мырза» поэмасын кошо эсепке алганда да) туябыз.

Ал эми, «Бала менен Чымчык» аттуу ыры анын реалисттик нукуралуу чыгармасы экенин тана албайбыз. Ырда жаз чыкканда, айылга жаңы учуп келген чымчык менен кичинекей баланын айтышы баян этилет. Мындай айтыш формасындагы ырлар эл адабиятыбызда мурдатан эле салт болуп келген болсо да, анын жазылышы, андагы лексика-грамматикалык каражаттар, сүрөттөө-баяндоо ыкмалары башкача. Чымчыктын «Зып-зып» этип учуп келгенин, «чырлайт, чырлайт» күүгө салып сайраганын ошол 20-жылдарда кандай сүрөттөлүп жазылса, бүгүн деле ошондой жазылып келатпайбы. Демек, бул ырга мындай таасын сүрөттөө менен К.Тыныстанов жаңылык ачпаса да, кыргыз жазма адабиятында, накта реалисттик сүрөттөрүнүн дыңын бузган экен. Анан дагы мындай, (дагы да болсо, өз мезгилинде балдарды «тазалыкка, адал эмгекке» үндөө идеяларын келгин чымчыктын сөзү менен берүү аркылуу, бул кооз келгин чымчыктын сүймөнчүлүктүү элесин көзгө тартат) ырда бала чымчыктын татынакай канатынын кантип мынча кооз болуп жетилгенин

сураса, чымчык «балит жерде эч качан баспаганын, күндө үч ирет тазаланып жуунарын» айтса;

Бала: Суулукту, зейректикти,
Мен да үйрөнүп алайын,
Жол-жобосун айтып берчи,
Кайдан издеп табайын»,-

деп, кичинекей баланын тазалыкка, тартипке умтулуусун кеп кылат. Акырында, бала ошол умтулган тазалык менен зиректик сапаттар мектепте экендигин сезүү менен, ыр жыйынтыкталат.

К.Тыныстанов баланы адеп-ыйманга, тазалык менен чынчылдыкка тарбиялоодо, алардын жалпы эле рухий дүйнөсүн калыптандырууда көркөм адабияттын ролу чоң экендигин өз учурунда эң мыкты түшүнгөн. Китепке кирген жыйырмадан ашуун ыр-аңгемеси ошол учурга жараша жазылып, бүгүн окууга кызыксыз болуп кала турган кунарсыз чыгармалар эмес экен. Алардын ар бири балдардын адептик жана тил маданиятын калыптандыра турган тарбиялык терең мазмунга бай болушу жана да моралдык жыйынтык чыгаруу максатында ар биринин аягына элдик накыл кептердин берилиши алардын баалуулугун ого бетер арттырат.

Буларга далил «Арпа менен буудай», «Ууру», «Кичинекей акылман», «Талаага тал өнүптүр» жана «Таштанды ит», «Калпычы» деген классикалык аңгемелери окуган адамды ойго салып, кандайдыр бир жекече ой туюмуна жетелебей койбойт.

«Арпа менен буудай» деген аңгемеси, болгону, сегиз жолдон турганы менен, анын турушу анык элдик педагогиканын үлгүсүнө жатар накыл кепти туюнтуп турат. Ошондо да, мындай бир жагдайды, К.Тыныстановдун буга окшогон бир катар аңгемелеринен накыл кептин да, чечендик сөздөрдүн да белгилери даана туюлат.

Мисалга алалы, «Арпа менен буудай» деген аңгемеде, арпа:

–Жүр, буудай, алтын чыккан жерге барып өсөлү–десе, буудай:

–Муругуңуз узун болгону менен, акылыңыз кыска экен, арпам! Биз эмне үчүн алтынды издеп барабыз, алтын бизге өзү келет...– деп отурбайбы. А көрсө, автор сөздүн күчү, таамай ой менен: нандын өзү алтындан кем эмес экенин, андан өтөр байлыктын адам үчүн жок экенин эскертип айтып, айрым, алтынга намыс-арын саткан эссизди эстүү болууга чакырып жатпайбы!

Ушуга үндөш «Талаага тай өнүптүр» деген аңгемеси да – негизинде элдик накыл кеп уюп жаткан мазмундуу чыгарма. Аталышын окуп, же уккан эселек бала «Талаада тай өнмөкпү?!» деп мыйыгынан күлүшү да толук ыктымал. Бирок, андагы Абыл деген бала: «Тай сатып бер, атаке – деп көптөн бери атасын кыйнап келиши, а атасы бир күнү дагы сураса: «Тайың даяр, талаага айдап койдум, чоңойуп калды» деп табышмактантып, баланы аргасыз, бирде таң калтырып, бирде ойлондуруп коюшу өтө кызыктуу. Анан гана, кийин аңгеменин соңунда, күзүндө алган эгинден эки кап тарууну базарга алып чыгып, баласына тору жорго тай сатып бериши – атасынын баягы айткан сөүнүн жалганы жок экенин; аны болсо автор кургак дидактика менен эмес, сөздүн күчү, турмуштук тажрыйба менен түшүнтүп, баланын таанып-

билүүсүн, ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө жасаган аракети баалоого арзырлык көрүнүш.

Адамды ыйманга чакырган дагы бир мыкты аңемеси – ал «Таштанды ит» деп аталат. Учурунда байдын мыкты короочусу болгон ит карыганда ашка жүк, башка жүк болуп калышы менен окуя башталат. Ага бай тамак бердирбей койсо, ит аргасыз уурулукка кирип, анын жазасы катары мойнуна таш байланып сууга ыргытылышы менен окуя чиеленет. Бирок, окуянын аягы таптакыр башкача чечилет. Итти сууга ыргытам деп жатып, жардын учу жемирилип кетип, бай кошо сууга түшөт. Суу билбеген бай бир өлүмдөн калып, эсине келип, көзүн ачса, баягы таштанды болгон ити башы канга боелуп жанында чокчоюп отурганы... Көрсө, өзүнүн ээси өлүмгө кабылганын туюп (макулук анын жамандык кылып жатканы менен иши эмне!) кургакка сүйрөп чыгып, эсине келишин күтүп турганы... Ошондо бай түшүнүп, акылына келип, өзүн бир өлүмдөн алып калганы үчүн, итин карыганча кастарлап баккан тура...

Мында да, аңгеменин аягында окуган адамды: «Наадандын кылган кастыгын жакшылык менен жең» деп, элдик накыл кеп менен ыйманга чакырат.

Ушундай эле таасирдүү мазмундагы «Энеге баланын алалыгы жок», «Билим – түгөнгүс байлык» деп жыйынтыкталган «Билим – түгөнгүс байлык» аттуу аңгемеси да турмуштук мисал менен далилдүү таасир этилет. Анда атанын байлыгына туйтунуп эсирип жата берип, бар өнөрдүн калган улуу баласы менен, апасынын жиберүүсү боюнча алыска барып билим алып, түрдүү өнөр үйрөнүп келген кичүү уул жана атасынын байлыгы түгөнгөн агасы эми инисине барып, андан жардам сурап жалдырап келиши бүгүнкү учурга жараша ынандуу эле баяндалат.

Аңгеменин тарбиялык таасири сезилерлик жана да окуган адамды ойлонтууга түртпөй да койбойт.

К.Тыныстанов ушул сыяктуу жана мындан башка аңгеме-ырларында педагог катары балдарга ар тараптуу тарбия-таалим берүүгө аракет жасагандыгына ынанабыз. Мындай таалимдердин дагы бири-тил тарбиясы, тагыраак айтканда, сөз маданиятына, анын ичинде риторикага, сөз табышмактарын чече билүүгө үйрөтүү аракети болгон десек жаңылбайбыз. Тактап айтканда, анын «Тергөө» деген аңгемеси – нагыз элдик, чечендик кептин үлгүсү болуп саналат. Анын каарманы болуп эсептелинген акылман, тапкыр келип, кайни-кайнагаларынын аттарын тергөө аркылуу, кыйналыш шартка карабай, сөздүн күчү менен: Субандын аты айтылат деп- сууну «шаркыратма» деп, Камышбайды «шуудурама» деп, Койлубайды тергеп- «маарама» деп, Бычакбайды айтпай- «суурума» деп кыйытып, ал эми Бүлөөбайды «жаныма» деп жашырып, Карышкырды болсо «улума» деп таамай айтып, кырдаалды так түшүндүргөнүнө таң калбай кое албайбыз. Же болбосо, «Бул эмне үчүн жаралган?» деген чакан ырын алалы. Ал көрүнүп тургандай, табышмактуу суроо-жооп формасында ой жүгүртүү мүнөзүндө жазылган. Ырда толук эле келтирели:

Ооз жалгыз биздерде,

Кулак экөө - ал эмне?
Бул муну үчүн жаралган;
Анык укта, аз сүйлө
Ооз жапжалгыз биздерде,
Көз да экөө - бул эмне?
Бул муну үчүн жаралаган:
Абдан көр да, так сүйлө.
Ооз жапжалгыз биздерде,
Кол да экөө - бул эмне?
Өзү ойлоп, тап, билгин:
Көп иште да, аз жегин...

Көрүнүп тургандай, автор бул ырында балдары адептүү жүрүп, адал эмгек менен жаша, кыраакы болуп, так, даана, адилет сүйлө - деп, аларды адеп маданиятына чакырып отурат.

Чындыгында, автор жогоруда биз мисал келтирген аңгемлердеги адеп-ахлакка чакырган накыл кептер бир жагынан, балдарды адеп маданиятына чакырса, экинчи жагынан элдик тилди жакшы билип, маанисин түшүнө алууга, аларды кебинде орундуу, логикалуу, так колдоно билүүгө ээ кылууга аракеттенет.

Бул айтылган ойлорду китептеги «Малдардын талашы», «Кичинекей акылман», «Калпычы», «Сонун үй», «Алдар көчө менен шайтан» ж.б. аңгемелерди да далилдеп турат.

Демек, К.Тыныстанов өзүнүн жазуучулук ишкердүүлүгүнүн азгантай жылдарында аз жазса да, саз жазып, улуттук жазма балдар адабиятыбыз үчүн баа жеткис адабий мурастарды калтырып кеткен экен. Ошону менен бирге, ал элдик балдар адабиятын жыйнап, иргеп алып, аларды өзү айткандай) баланын тили менен баяндап берүү менен да, өз алдынчалуу аңгемелерди жазуу менен да, профессионал балдар адабиятыбыздын пайдубалын түптөп берген экен. Кийинки жазуучу – акындарыбыздан К.Баялинов, К.Эсенкожоев, К.Эшманбетов жана башкалар анын жолун татыктуу улантышты.